

Nikolaj Bijleveld, (2007), *Voor God, Volk en Vaderland. De plaats van de hervormde predikant binnen de nationale eenwordingsprocessen in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw*, Delft: Eburon, pp. 225, ISBN 978 90 5972 209 5, € 24,99.

Toen begin 1816 het *Algemeen Reglement voor het bestuur der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden* bij Koninklijk Besluit werd ingevoerd, kreeg de belangrijkste minderheidskerk een nieuwe, wat meer gecentraliseerde organisatievorm. Nederland was in die dagen een overwegend rooms land. Ongeveer driekwart van de bevolking was katholiek, iets minder dan een kwart gereformeerd – of hervormd, volgens het langzaam in zwang geraakte purisme dat nu officieel gehanteerd werd.

Het Hervormd Kerkgenootschap, in het reglement en passant ook twee keer de Nederlandsche Hervormde Kerk genoemd, de naam die in toenemende mate gangbaar zou worden, was slechts in negen van de zeventien provincies organisatorisch vertegenwoordigd en die lagen allemaal in het noorden. De vraag dient zich dan ook onmiddellijk aan of een zo relatief kleine, regionaal beperkte kerk een bijdrage kon leveren aan de eenheid van de nieuwe staat. Was de katholieke kerk daar niet veel beter voor geschikt? Functioneerde de gereformeerde minderheidsreligie niet eerder als slijtzwam?

Toen eind augustus 1830 in Brussel een opstand uitbrak en de acht zuidelijke provincies, die de meerderheid van de bevolking bevatten, op 4 oktober een afzonderlijke staat, België, oprichtten, bleken diverse hervormde predikanten zich al snel bij de feiten neer te leggen, al wilden ze eerst nog wel even vechten. Opvallend veel protestantse theologiestudenten meldden zich aan voor de strijd tegen de zuiderlingen. Nikolaj Bijleveld vertelt in zijn proefschrift hoe professor Petrus Hofstede de Groot op zondagavond 7 november van dat jaar in de Groningse Martinikerk preekte over “Nederlands verkeerdheid”. De hoogleraar bleek daaronder de vervuiling van de noord-Nederlandse volksgeest door de vereniging met de bevolking van de voormalige Luikse en Oostenrijks-Nederlandse gebieden te verstaan. Een aantal bladzijden eerder is dan ds A.J. Berkhout al voorbij gekomen, die een week eerder, op Hervormingsdag, in zijn standplaats Zaandijk preekte:

“Gij kent den euvelmoed van de opstandelingen in *België*, en van derzelver duizelende Hoofden, die, nadat zij schrik en vernieling rondom zich verspreid, en hun eigen Vaderland bedorven hebben door afval, moord en plundering, in hunne dolle woede ook onzen grond bedreigen.”

Al een maand na de scheuring bleek Berkhout binnen de ene staat dus twee vaderlanden te onderscheiden: de Belgen hadden in zijn ogen kennelijk een eigen, ander vaderland en “onze grond” was niet die van de gehele staat. Ook Hofstede de Groot hoopte een week later dat de Belgische Opstand tot afscheiding zou leiden.

Deze twee theologen wekken niet de indruk getrouwe steunpilaren geweest te zijn van de staat die in 1815 op het Congres van Wenen definitief tot stand was gekomen. Wie zo snel na een oproer in een deel van het land voor scheiding is, voelde waarschijnlijk ook daarvoor kennelijk weinig liefde voor de eenheid van die staat. Beide predikanten lieten

zich blijkbaar weinig gelegen liggen aan het curieuze negende artikel van de orde van hun kerk – het al genoemde reglement – dat aan kerkelijke bestuurders voorschreef dat niet alleen de zorg voor de belangen van “het Christendom in het algemeen, als van de Hervormde kerk in het bijzonder, de handhaving harer leer, de vermeerdering van Godsdienstige kennis, de bevordering van Christelijke zeden, de bewaring van orde en eendragt” hun hoofddoel moest zijn, maar daar ook nadrukkelijk “de aankweeking van liefde voor Koning en Vaderland” aan toevoegde. Met de liefde voor de koning, die overigens ook hervormd was, zat het wel goed, maar onder het vaderland verstonden zij kennelijk iets geheel anders dan de kerkorde. In 1816 kan daarmee niets anders dan de eenheidsstaat met alle zeventien gewesten bedoeld zijn, maar zij zagen in het vaderland vooral het grondgebied van de voormalige Nederlandse Republiek. Hun houding was eerder staatsondermijnd. Dat was des te ernstiger, aangezien beiden ook een officiële overheidsfunctie vervulden als schoolopziener.

Hiermee stuiten we op een belangrijk probleem dat zich voordoet bij het lezen van de op zich boeiende en originele studie van Bijleveld. Zijn thema is de bijdrage die hervormde predikanten leverden aan nationale eenwordingsprocessen in de eerste helft van de negentiende eeuw en hij laat met vele voorbeelden zien hoe vele dominees spontaan van vaderlandsliefde getuigden, maar de vraag hoe dat vaderland of die natie zich verhiel tot de verschillende gestalten waarin die staat zich die in tijd vertoonde, verwaarloost hij. Op zich valt er mogelijk van alles te zeggen voor de visie dat de vereniging in één staat van de voormalige Nederlandse Republiek, in 1648 losgemaakt van het Heilige Romeinse Rijk, met twee gebieden die tot het eind van de achttiende eeuw deel uit bleven maken van dat rijk – Luik in de voormalige Noordrijns-Westfaalse kring en de Oostenrijkse Nederlanden in de vroegere Bourgondische kring – op den duur geen kans van slagen had, maar in een studie die juist de verhouding tussen natie en staat en de mogelijke verbinding van beide entiteiten in een natiestaat tot thema heeft, is het juist wel van belang om steeds de politieke realiteit van dat moment in de gaten te houden. Bijleveld daarentegen doet steeds alsof de noord-Nederlandse optie ook voor 1830 de vanzelfsprekende realiteit was; de zuidelijke provincies en de hervormde verhouding tot de gehele staat komen nauwelijks aan de orde.

Dat levert soms merkwaardige beweringen op. Neem de opmerking dat Limburg pas in 1839 “officieel” bij Nederland kwam. Welnu, die provincie werd echt in 1815 ingesteld en in 1839 werd ze alleen opgedeeld en werden door de zuiderlingen bezette gebieden weer aan Nederland overhandigd. Al even vreemd is de wijze waarop Bijleveld Geert Mak en Marita Mathijssen kritiekloos volgt als die beweren dat de voettocht die Jacob van Lennep en Dirk van Hogendorp in 1823 maakten, diende als “een verkenning en inspectie van het nationale vaderland”. Dat was het nou net niet. De heren beperkten zich tot de negen noordelijke provincies en deden het dichtstbevolkte en meest vooruitstrevende deel van het koninkrijk niet aan. Niemand kon toen weten dat dat land binnen een decennium uit elkaar zou vallen.

Een laatste voorbeeld. Op een gegeven moment haalt Bijleveld de observatie van Herman Paul en Bart Wallet aan dat het tijdens de driehonderdjarige viering van de kerkhervorming in 1817 het idee van de protestantse natie nog afwezig was. Dat lag gezien de religieuze getalsverhoudingen ook nogal voor de hand, zou je zo zeggen. Maar als Bijleveld vervolgens de oproep van ds A.N. van Pellecom tijdens een herdenkingsdienst dat jaar memoreert om de katholieken niet te mininachten, slaat hij de plank weer geheel mis. Hij meent dat die “alleen mogelijk” was “vanuit de dominante maatschappelijke positie die het protestantisme innam”. Kom nou, de rede werd gehouden in het Brabantse Princenhage en de redenaar zal heel goed beseft hebben dat juist het katholicisme dominant was, wat hem overigens niet belette de protestantse versie van de christelijke traditie superieur te achten. Veel meer hout snijdt dan ook een andere, bijna terloopse observatie van Bijleveld, namelijk dat de vereniging van de verschillende vroegere delen niet breed werd gedragen, noch in het noorden, noch in het zuiden.

Door de politieke realiteit consequent uit het oog te verliezen komen ook Bijlevelds algemene conclusies nogal op losse schroeven te staan. Zijn betoog is dat in de eerste decennia de belangen van de staat en de kleine hervormde kerk in hoge mate samenvielen en dat vele predikanten vanaf de kansel ook meewerkten aan “de nationale eenwording in het politieke domein”, maar dat zich in de jaren dertig een verwijdering begon af te tekenen, die uiteindelijk culmineerde in de (hernieuwde) scheiding van kerk en staat in 1848. De nuchtere feiten lijken in een andere richting te wijzen. Alles wijst erop dat de hervormde minderheid tussen 1815 en 1830 vooral de herinnering aan het oude vaderland uit de tijd van de Republiek levendig hield, maar weinig verbondenheid voelde met de merendeels katholieke staat waarin ze op dat moment leefde. Aan een algemeen christendom dat de eigen protestantse variant oversteeg, wist men kennelijk geen vorm te geven. In de jaren dertig, toen de definitieve regeling met België door de halsstarrige houding van de koning lang op zich liet wachten, werd de hervormde kerk plotseling de belangrijkste morele steunpilaar van de kleine noord-Nederlandse staat die ongewild was ontstaan. In die tijd ondernam de in paniek verkerende overheid dan ook lachwekkende pogingen om een kleine binnenlandse afscheiding – nu niet politiek-territoriaal (van de staat), maar religieus (van die kerk) – tegen te werken. In de kleine staat die in 1840 eindelijk de grondwet aanpaste, vormden de hervormden nu de meerderheid. De banden met de macht waren zo vanzelfsprekend dat een heel sterke institutionele band overbodig was. Toen pas kon het besef opkomen dat Nederland een protestantse natie was.

De natie had gezegevierd over de staat, ook al was dat hoofdzakelijk aan anderen te danken. De hervormden hadden dan misschien weinig liefde voor de staat betoond, niet zij waren de splijtzwam geweest, maar uitgerekend een groot deel van de katholieke meerderheid. Maar waarschijnlijk was de aanwezigheid van een vrij omvangrijke hervormde minderheid wel de reden dat de staat zich nooit goed met de roomse meerderheid wist te vereenzelvigen. (Dat de koning hervormd was, was op zich minder een probleem. De Bel-

gen kozen in 1830 voor een protestantse koning. Ook het tot 1890 in een personele unie verbonden Luxemburg behield nog tot in de twintigste eeuw een protestantse groothertog).

De natie die hervormde theologen ook tussen 1815 en 1830 op het oog bleven houden, was kennelijk al veel eerder ontstaan. Het lijkt me niet overdreven om Nederland al vanaf het einde van het twaalfjarig bestand (1609-1621), toen ernstige interne conflicten werden bezworen, een natiestaat te noemen. Modieuze theorieën plaatsen de vorming tegenwoordig vaak veel te laat. Door toevallige omstandigheden heeft die natiestaat de turbulenties van het tijdvak van Revolutie en Restauratie overleefd.

Ook al laat Bijleveld de echte vragen rond de verhouding van hervormde predikanten tot de natiestaat grotendeels liggen en neemt hij niet de concrete verschijningsvormen van de Nederlandse staat, maar de continue noord-Nederlandse natie tot uitgangspunt, toch bevat zijn boek genoeg waardevols.

Zonder meer aardig is de wijze waarop hij bijvoorbeeld het streven van verschillende theologische stromingen tekent. De oud-liberalen zouden zich vooral gericht hebben op de verheffing van het individu, de orthodoxen op de handhaving van de leer en romantische Groningers op de vorming van de natie.

Mooi is ook het laatste hoofdstuk waarin Bijleveld de buitenkerkelijke activiteiten van predikanten schetst. Dominees waren in de plattelandscultuur waarin ze meestal verkeerden de dragers van de hogere, nationale cultuur. En hun inspanningen voor het onderwijs waren van groot belang. Meer dan andere traditionele professionals als juristen en medici spraken ze rechtstreeks tot het volk, al zou je je kunnen afvragen of artsen juist door de vertrouwelijke omgang met mensen soms niet meer stille invloed konden uitoefenen. Het waren dominees die nieuwe landbouwkundige inzichten verspreidden en ze moesten tussen 1815 en 1831 zelfs verplicht landbouwkundig onderwijs volgen. Ds J.A. Uilkens werd zelfs hoogleraar in de landhuishoudkunde.

Maar was de rol van de predikant in het begin van de negentiende eeuw nu werkelijk heel anders dan in de voorgaande eeuwen? Ook toen manifesteerden diverse predikanten zich op allerlei terreinen van geleerdheid, bijvoorbeeld als geschiedschrijver. Moeilijk valt na te gaan wat nu het werkelijke effect was van de kennis en propaganda die predikanten verspreidden. Luisterden mensen echt of ging veel over de hoofden heen?

De vraag blijft dan ook open of de grote omslag op de weg naar nationale uniformisering niet eerder vanaf het midden van de negentiende eeuw kwam, toen de moderne technologie – de trein! – de verhoudingen geheel veranderde. Leek de rol die hervormde predikanten tussen pakweg 1815 en 1848 speelden niet meer op die van de voorgaande twee eeuwen dan op die van de moderne tijden die daarna kwamen?

Jan Dirk Snel
Amsterdam